

Tomaszewski, Jerzy

„Československo–sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty, t. 1 (březen 1939 — červen 1943)”, wyd. Jan Němeček, Helena Nováčková, Ivan Šovíček, Miroslav Tejchman, Praha 1998 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 90/3, 380-382

1999

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty, t. 1, (březen 1939 — červen 1943), wyd. Jan Němeček, Helena Nováčková, Ivan Šovíček, Miroslav Tejchman, Státní ústřední archiv v Praze 1998, s. 627.

Edycja dokumentów dotyczących stosunków między ZSRR a Czechosłowacją w latach drugiej wojny światowej nie jest pierwszym tego rodzaju przedsięwzięciem. Podobne wydawnictwo ukazało się w Pradze już w 1960 r., a w latach 1981–1983 opublikowano w Moskwie (w latach 1982–1984 w Pradze) w dwóch woluminach czwarty tom edycji dokumentów do historii stosunków czechosłowacko-radzieckich, obejmujący ten okres. Niektóre inne dokumenty znalazły się w publikacjach dotyczących wybranych zagadnień, przy czym szczególnie istotna jest edycja źródeł na temat polityki zagranicznej Czechosłowacji podczas wojny, przygotowana przez L. Otáhalová i M. Červinková, która ukazała się w stosunkowo sprzyjających warunkach politycznych roku 1966.

Na tych i innych edycjach ciążyły — acz w rozmaitej mierze — ograniczenia cenzuralne. Po 1989 r., gdy ograniczeń tych już nie było, odnotować należy niektóre dalsze edycje, albo samodzielne, albo w czasopismach, dotyczące w pewnej mierze także stosunków Czechosłowacji z ZSRR. Wszystkie te publikacje, a także najważniejsze wydania zagraniczne odnotowują wydawcy we wstępie do recenzowanego tomu. Wstęp zawiera także zarys dyplomatycznych stosunków między obu państwami, obszernie informacje archeograficzne oraz omówienie zasad edycji. Wynika z nich, że omawiany tom obejmuje „praktycznie kompletne — — dokumenty o negocjacjach dyplomatycznych” (s. 33) oraz wybór materiałów odnoszących się do rokowań gospodarczych i kontaktów wojskowych (w przygotowywanym do druku tomie drugim także o radzieckiej pomocy wojskowej dla powstania słowackiego 1944 r.).

Poszukiwania prowadzono w wielu archiwach, przede wszystkim czeskich, lecz także w Słowacji, Wielkiej Brytanii oraz USA (jednak nie przeprowadzono systematycznych kwerend zagranicznych i wiadomo, że np. niektóre dokumenty znajdują się również w Rosji); w edycji uwzględniono jedynie dokumenty proveniencji czechosłowackiej. Wydawcy stwierdzają, że „dokumentacja dotycząca czechosłowacko-radzieckich stosunków dyplomatycznych podczas II wojny światowej zachowała się niemal w całości pomimo rozmaitych ingerencji, choć stan, uporządkowanie i udostępnienie poszczególnych zespołów nie odpowiada jeszcze powszechnym standardom, zasadom archiwalnym oraz potrzebom badawczym” (s. 33). Wydawcy mieli możliwość kwerendy także w zespołach nieuporządkowanych, jednakże nie można wykluczyć odnalezienia w przyszłości dalszych dokumentów.

Nawet z tymi zastrzeżeniami należy uznać, że recenzowane wydawnictwo oznacza olbrzymi postęp w porównaniu z dawniejszymi przedsięwzięciami nie tylko dlatego, że nie dotknęła go cenzura, lecz także dzięki wykorzystaniu zespołów udostępnionych historykom dopiero po 1989 r.

Ogółem w tomie pierwszym znajduje się 265 dokumentów ewentualnie ich części; niektóre z nich były publikowane w poprzednio wydanych zbiorach, co jest odpowiednio zaznaczone. Wydawcy zamieszczali w całości dokumenty dotyczące wyłącznie problematyki rozmów między przedstawicielami obu państw, natomiast w innych przypadkach pomijali fragmenty poświęcone odmiennej problematyce, zaznaczając w przypisach ich treść. Przypisy zawierają także odsyłacze do dokumentów zawartych w niniejszym tomie, a także do innych, które albo nie zostały zamieszczone, albo też znajdują się w poprzednich edycjach, a tylko marginesowo wiążą się z rozmowami czechosłowacko-radzieckimi. Zaznaczono także przypadki, gdy nie udało się natrafić na notatki lub relacje z rozmów, o których są wzmianki w dokumentach. Nie zawsze takie notatki były sporządzane. Pod tym względem, jak również z punktu widzenia staranności edytorskiej wydawnictwo zasługuje na uznanie, jakkolwiek zdarzają się niekonsekwencje (tak np. na s. 418 w dokumencie nr 207 jest wzmianka o rozmowie Edvarda Beneša, co do której brak dokumentu, brak także przypisu).

Wydawcy zaopatrzyli dokumenty również w liczne przypisy merytoryczne, wyjaśniające kwestie wzmiankowane tylko w dokumentach, lub też łączące się ze sprawami omawianymi w innych miejscach książki. Odniosłem wrażenie, że nie wszystkie są niezbędne gdyż czasem dotyczą kwestii powszechnie (przynajmniej wśród historyków) znanych, niekoniecznie też potrzebne są uzupełniające komentarze wydawców, lecz wątpliwości te mają pomniejsze znaczenie. Spotkałem natomiast przypadki, gdy przydałby się komentarz lub informacja, lecz ich

brak. Oto kilka przykładów. Pod datą 11 sierpnia 1939 czytamy o jakiejś nieznaney nam groźbie Himmlera (s. 73). Dalej wspomniana jest, również niewiadoma, „deklaracja Swen Hedina” (s. 98). W styczniu 1942 r. ambasador Bogomołow wspomniął o „problemie tych wysepek” (jakich? chyba w Kanale La Manche?) w stosunkach francusko-brytyjskich (s. 373). Jeśli nawet pewnych wzmianek nie udało się wyjaśnić, to należało o tym poinformować czytelnika.

Opublikowane dokumenty mają znaczenie nie tylko dla studiów nad dziejami stosunków między Czechosłowacją a ZSRR. Wśród różnorodnej problematyki na uwagę zasługuje przesłedzenie deklaracji dyplomatów radzieckich, a zwłaszcza marginesowych pozornie wzmianek dotyczących ukształtowania powojennej Europy, niektórych wypowiedzi przedstawicieli aliantów zachodnich oraz komentarzy i przypuszczeń polityków czechosłowackich. Już w depeszy z 1 października 1939 poseł czechosłowacki w Moskwie Zdeněk Fierlinger przypuszczał, że „Sowiety — — w dogodnym momencie spróbują rozwiązać nasze problemy, choćby drogą rewolucji socjalnej. Pod tym względem nie należy robić sobie złudzeń. Tymczasem zapewne będą wobec nas zewnątrznie wstrzeźmieli i zapewne taktycznie uznają status Europy Środkowej” (s. 88). 13 listopada tegoż roku dobrze poinformowany londyński korespondent agencji TASS, A. Rothstein, stwierdził wręcz, że Czechosłowacja po wojnie musi być po stronie ZSRR, zaś Polska zostanie republiką radziecką (s. 92). 30 stycznia 1940 J. Smutný, szef kancelarii prezydenta Beneša, pisał: „Świadomi jesteśmy tego, że Rosja radziecka bez żadnej wątpliwości zmierza poprzez swój związek z Niemcami do zrewolucjonizowania i skomunizowania nie tylko Niemiec, lecz całej środkowej Europy” (s. 116), co zgadzało się również z przewidywaniami samego prezydenta zawartymi w informacji dla kraju z 7 października tegoż roku. Dodać do tego można także analogiczne obserwacje gen. H. Piki sformułowane 10 sierpnia 1941, na podstawie jego rozmów w Moskwie, gdzie o przyszłym ustroju Czechosłowacji mówiono: „Jakie tam powszechne głosowanie, gdy armia radziecka będzie w Czechach, wówczas wszyscy będą musieli głosować za dyktaturą proletariatu. — — Zakładają, że przyłączymy się jako autonomiczna republika do Związku republik radzieckich” (s. 221). Podobne wnioski wynikały z rozmów Edena w Moskwie w grudniu 1941 r.: „Rząd radziecki uważa zasadniczo wschodnią, środkową i południowo-wschodnią Europę za główny obszar swych interesów — — W konsekwencji rząd radziecki nie zamierza zatrzymać postępu swych wojsk po osiągnięciu granic państwowych, lecz Czerwona Armia będzie postępować dalej do Europy aż do linii delimitacyjnej, która zostanie ustanowiona porozumieniem między sojusznikami” (s. 266).

Czytelnik dochodzi do wniosku, że politycy czechosłowaccy co najmniej od jesieni 1939 r. otrzymywali wielokrotnie sygnały, iż ZSRR po zwycięskiej wojnie przewiduje podporządkowanie sobie państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej (w tym Czechosłowacji), a nawet że w Moskwie rozważana jest ewentualność wchłonięcia niektórych z nich w charakterze republik związkowych. Zauważyć w związku z tym warto, że przez pewien czas po marcu 1939 r. słowaccy komuniści formułowali hasło walki o „radziecką Słowację”. W świetle tych dokumentów nie widzę uzasadnienia dla tezy zawartej we wstępie, że emigracyjny rząd czechosłowacki uzyskał w czerwcu 1941 r. wielkie sukcesy w rozmowach z dyplomatami radzieckimi: „Majski zaproponował utworzenie czechosłowackiej wojskowej jednostki na terytorium ZSRR. Przez jego usta rząd radziecki zapewniał, że nie będzie ingerował w czechosłowackie sprawy wewnętrzne, zaś o ustroju i strukturze zadecyduje sam lud czechosłowacki. Kierownictwo czechosłowackie osiągnęło więc to, czego nie osiągnęły (i nie mogły osiągnąć) emigracyjne rządy polski i jugosłowiański” (s. 13). Wygląda to raczej tak, że politycy czechosłowaccy przyjęli za dobrą monetę (choć po początkowych wątpliwościach) gołosłowne zapewnienia, które — jak się okazało — w odpowiednim momencie ich rozmówcy odmiennie interpretowali (rozumienie „woli ludu” wspomnianej przez Majskiego mogło być dalekie od tego, co rozumiał pod tym terminem Beneš; radziecki dyplomata potrafiłby tak określić np. program Komunistycznej Partii Czechosłowacji), lub też o których woleli zapomnieć.

Jak wobec tego wyjaśnić wielokrotnie wyrażane po 1941 r. przez Beneša przekonanie, że Czechosłowacja zdola zachować demokratyczne formy sprawowania władzy także po wojnie, jedynie w ścisłym sojuszu z ZSRR, a także jego politykę, zmierzającą do podtrzymania i umocnienia współpracy obu państw? Przede wszystkim zauważyć należy, iż Beneš oraz jego współpracownicy (w tym nawet Fierlinger) nie pozostawali bezkrytyczni wobec ZSRR, a niejednym dokumentem ujawnia istotne rozbieżności między obu państwami. Politycy czechosłowaccy zdawali sobie np. sprawę, iż ZSRR stara się w niektórych przypadkach posługiwać nimi, by uniknąć własnej odpowiedzialności za pożądane w Moskwie wydarzenia. Tak działo się w polsko-czechosłowackich rozmowach w sprawie konfederacji, gdy dyplomaci radziecy sugerowali tylko potrzebę zerwania negocjacji, lecz unikali jednoznacznej deklaracji i chcieli odpowiedzialność za ten krok przerzucić na Czechosłowację. Czechosłowaccy politycy usiłowali niejednokrotnie uzyskać korzystne dla siebie rozwiązania, lecz — jak się zdaje — kończyło się

to powodzeniem jedynie w kwestiach pomniejszego znaczenia. Dokumenty ukazujące rozbieżności oraz krytyczne stanowisko polityków czechosłowackich wobec ZSRR mogły ukazać się drukiem w Pradze dopiero po 1989 r. i poszukiwanie ich w dawniejszych edycjach (z wyjątkiem tomu z 1966 r.) byłoby daremne. Pobieżne spojrzenie na losy osób, które usiłowały przeciwstawić się radzieckiemu naciskowi, zdaje się wskazywać, że po lutym 1948 r. spotkały ich represje, jeśli nie zdołali opuścić kraju.

Czechosłowacja znajdowała się jednak w położeniu przymusowym, a po doświadczeniach monachijskich Beneš nie żywił zaufania — zresztą słusznie — do mocarstw zachodnich. Przewidywanie, że Związek Radziecki uzyska istotne (a nawet decydujące) wpływy w Europie Środkowej prowadziło do wniosku, że należy dążyć do zapewnienia Republice możliwie znacznego zakresu samodzielności, co wydawało się realne pod warunkiem ścisłego sojuszu z ZSRR, lecz także przy zachowaniu powojennej współpracy mocarstw zachodnich i Związku Radzieckiego.

Inna sprawa, że politycy czechosłowaccy nadmiernie chyba ufali swym radzieckim rozmówcom, a także popełniali błędy taktyczne. Tak np. Beneš w rozmowie z Majskim 22 września 1939 jednoznacznie wyraził gotowość zrezygnowania po wojnie z Rusi Podkarpackiej (s. 87). Nie widzę powodu by twierdzić, jak czytamy we wstępie, że strona radziecka wypowiedzi tej później „nadużyła” (s. 7).

Czytelnik polski napotka w tej książce wiele materiałów dotyczących bezpośrednio sytuacji polskiego rządu na uchodźstwie. Niektóre dokumenty w całości lub we fragmentach były już publikowane w zbiorze materiałów dotyczących projektu konfederacji Polski i Czechosłowacji, tutaj znalazły się dla zachowania całości źródeł dotyczących rozmów czechosłowacko-radzieckich. W nowej, obszerniejszej pod niektórymi względami konfiguracji ułatwiają analizę stosunków między obu rządami emigracyjnymi oraz zrozumienie stanowiska Czechosłowacji wobec Polski.

Wszystkie dokumenty publikowane są w języku oryginałów (przeważnie czeski, niektóre — słowacki, francuski i angielski), a w załączeniu zamieszczono ich streszczenia angielskie. Tom zaopatrzonej jest w indeks nazwisk zawierający informacje o wymienionych w nim osobach. Zaznaczyć należy, iż nie zamieszczono tekstów układów czechosłowacko-radzieckich, które były już kilkakrotnie publikowane w dawniejszych zbiorach.

Jerzy Tomaszewski
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Die Tragödie der Gefangenschaft in Deutschland und in der Sowjetunion 1941–1956, herausgegeben von Klaus-Dieter Müller, Konstantin Nikischkin und Günther Wagenlehnner, Böhlau Verlag, Köln-Weimar 1998, s. 478; *Heimkehr 1948*, herausgegeben von Annette Kaminsky, Verlag C. H. Beck, München 1998, s. 398.

Podczas II wojny światowej i bezpośrednio po jej zakończeniu w niewoli znalazło się ponad 20 milionów żołnierzy. Najwięcej Niemców (czy raczej, walczących w szeregach armii niemieckiej przedstawicieli prawie dwudziestu narodowości) — ponad 11 milionów i obywateli ZSRR — około 5 milionów. I chociaż dzieje tych obu wielkich społeczności doczekały się już olbrzymiej literatury, wiele kwestii długo pozostawało niejasnych. W podjęciu kompleksowych badań przeszkadzały tak trudności w dostępie do źródeł, jak i polityczna drażliwość tematu¹. Ostatnia dekada przyniosła i na tym polu widoczne zmiany. Szerszy dostęp do materiałów archiwalnych, tak poradzieckich, jak i amerykańskich czy angielskich, zaowocował szeregiem nowych książek oraz pozwolił na

¹ Przykładem mogą być tutaj dzieje Wissenschaftliche Kommission für Dokumentation des Schicksals der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges (od nazwiska jej szefa Ericha Maschke nazywanej nieraz *Maschke-Kommission*),